

Ростецька С.І.

Еволюція теорії ідентичності в суспільних науках

Розглянуто основні методологічні підходи до визначення поняття «ідентичність» у суспільних науках. Досліджено теоретичні концепції формування ідентичності. Проаналізовано еволюцію теорії ідентичності та визначено загальні й особливі традиції дослідження феномена ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, суспільство, держава, механізм формування ідентичності.

Рассмотрены основные методологические подходы к определению понятия «идентичность» в общественных науках. Исследованы теоретические концепции формирования идентичности. Проанализи-

рована эволюция теории идентичности и определены общие и особые традиции исследования феномена идентичности.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, общество, государство, механизм формирования идентичности.

The basic methodological approaches to the definition of "identity" are considered in the social sciences. Theoretical concept of an identity forming was investigated. Evolution identity theory was analyzed and common traditions and special studies of the phenomenon of identity were determined.

Key words: identity, identity, society, state, mechanism of formation of identity.

УДК 355.426

Ростецька С.І.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

За часів існування транснаціональних та інтер-національних держав у зв'язку з явищами поліетнічності та різноманітності культур виникла проблема співіснування, певного симбіозу абсолютно відмінних одна від одної спільнот, тісно пов'язана з проблемою ідентичності, що охоплює питання визначення понять «етнос», «народ», універсальності та унікальності культури, а також понять «асиміляція» і «дінстинктивності». До сьогодні суспільство без сумнівів визнавало унікальність людини, її здатність розумно мислити, у сучасному ж світі природні істини піддаються фрагментації. У другій половині ХХ століття фундаментальна зміна ставлення до унікальності викликала кризу ідентичності. Якщо раніше приналежність до статі, соціального статусу, роду, раси, клану посідала стабільне місце в свідомості людей, то наразі суспільство і свідомість людей децентралізовані та дезорганізовані.

Феномен ідентичності є об'єктом міждисциплінарного аналізу та стає предметом досліджень із позицій філософії, соціології, політичної науки, юриспруденції, економічної теорії, державного управління тощо.

На думку іспанського соціолога М. Кастельса, інтерпретації ідентичності епохи модерну пройшли три історичні етапи, глибоко пов'язані з еволюцією політичної та економічної системи: по-перше, ідентичність, яка є основою легітимних стратегій індустріального суспільства; по-друге, «резистентна» ідентичність, що формується на ґрунті презентації локальних спільнот і необхідності їх визнання на національному та глобальному рівні; по-третє, «проектна» ідентичність, яка є основою формування індивіда як актора, дійової особистості інформаційного суспільства [4, с. 38].

Основні методологічні підходи до дослідження ідентичності формувалися протягом десятиліть у межах парадигм символічного інтеракціоналізму марксизму та неомарксизму, функціоналізму, постструктуралізму та постмодернізму.

Сучасні політичні спільноти не можна представити без колективної ідентичності, яка об'єднує індивідів і концепції «колективного політичного», на основі якої формується відчуття духовної єдності та причетності до спільноти.

Загалом ідентичність епохи модерну характеризується такими положеннями:

- розуміння національної ідентичності як природної даності (примордіальний підхід) постується місцем інтерпретації ідентичності як результату соціально-економічного розвитку (модерністський підхід);

- конструювання ідентичності (Б. Андерсон пише про «уявні товариства») і уявлень про неї відбувається за допомогою впровадження єдиної системи освіти, національного міфу, перепису населення, політичних карт, музеїв тощо;

- модернізація традиційного суспільства привела до «зникнення міфологізації світу» (М. Вебер), панування структур раціональності в усіх сферах суспільного життя. Поступово зникає і сакральний вимір ідентичності, яка тепер формується під впливом соціальних і політичних технологій;

- становлення сучасної ідентичності пов'язується з розвитком капіталістичних стосунків, науки, географічних відкриттів тощо. Під впливом цих і інших чинників релігійні, етнічні ідентифікації поступово втрачають значущість;

- національна ідентичність стає основним засобом соціально-політичної мобілізації, а образ єдиної нації сприяє об'єднанню суспільства перед політичними та економічними викликами.

Теорія ідентичності була сформульована Ш. Страйкером. Останнім часом вона отримала подальший розвиток і ширшу аналітичну перспективу в працях його прихильників. У її рамках можна виділити різні за змістом відгалуження, одні з яких тісніше, інші слабше пов'язані з початковим символічним інтеракціонізмом.

У теорії ідентичності залишається недоторканою ідея про формування Я, або самості, у процесі соціальної взаємодії, завдяки якому люди пізнають себе, спостерігаючи за реакціями інших. Ключовим соціально-психологічним механізмом становлення самості виступає прийняття ролі іншого. У теорії Ш. Страйкера варіації ідентичностей пов'язані з різноманітністю соціальних ролей, виконуваних індивідом. По суті, мова йде про те, що Я являє собою сукупність окремих рольових ідентичностей, кожна з яких, у свою чергу, відповідає рольовій позиції в суспільстві [11, с. 1089].

У межах теорії ідентичності йдеться про ті соціально обумовлені та відрефлексовані індивідом різноманітні Я, які постають у вигляді рольових ідентичностей. Останні є тими самовизначеннями, які люди приписують собі в результаті усвідомлення своїх позицій у громадському просторі, котрі теж пов'язані з виконанням тих чи інших ролей. Ролі мають рефлексивний характер, оскільки набувають значення для індивіда в процесі взаємодії та через взаємодію. Реакції інших на індивіда виникають насамперед у зв'язку з виконанням тієї чи іншої ролі. Саме ці реакції, на думку прихильників теорії, формують базис для самовизначення.

Таким чином, ролі слугують тим фундаментом, на якому зводиться будівля ідентичності. Водночас ролі – це той місток, який пов'язує індивідів із соціальною структурою.

Німецький філософ Ю. Габермас пропонує використовувати термін «Я-ідентичність» як сукупність особистісної та соціальної ідентичностей. Особистісна та соціальна сфери перебувають у процесі постійної взаємодії, взаємовизначення. Приватна сфера (система особистісних діалогів) «артикулює» суспільну (публічну) думку, вступаючи з громадськими інститутами в публічні діалогічні відносини. Перша сфера – справжня, автентична; друга – помилкова, бо приховує свою сутність, створюючи про себе ілюзорні уявлення. До XVIII сторіччя, на думку німецького філософа, остаточно оформляється суперечність приватної та суспільної сфер, що не може не провокувати нові питання для усвідомлення особистого в громадському [8].

Форма національної ідентичності робить необхідною організацію кожної нації в державу заради набуття незалежності. Однак, на думку Ю. Габермаса, все-таки в соціально-історичній реальності держава з національно однорідним населенням завжди залишається фікцією. Саме національна держава вперше породжує той рух за автономію, у якому пригноблені національні меншини борються за свої права. І коли національна держава підпорядковує меншини своєму централізованому управлінню, це суперечить передумовам для самовизначення, на які саме і посилається. Подібні суперечності пронизують історичну свідомість,

у середовищі якої формується самосвідомість тієї чи іншої нації.

Щоб сформувані колективну ідентичність і стати її стрижнем, культурно-мовні життєві взаємозв'язки повинні бути представлені сенсоутворювальним способом. Тільки чітка конструкція подій, що мають сенс, скроєний за міркою власного колективу, дає перспективи, орієнтовані на вчинки, і задовольняє потреби в самоствердженні та самопідтвердженні.

Ю. Габермас вважає, що цьому суперечить те середовище наук про дух, яке сприяє репрезентації минулого. Адже співвіднесеність з істиною зобов'язує науки про дух до критики. А вона суперечить соціальній інтеграційній функції, заради якої національна держава зверталася до публічного використання соціальних наук. Як правило, компроміс виникав завдяки літературі, яка буде відчуття в наявне, у методичний ідеал і відмовляється від того, щоб «гладити історію проти шерсті». Погляд, що відмовляється від зворотного боку перемоги, тим швидше може приховати від себе власну вибірковість, чим швидше остання зникне у вибірковості оповідної форми [7, с. 224].

Творець теорії комунікації так розглядає структуру ідентичності: соціальна ідентичність (горизонтальний вимір) – можливість виконувати різні вимоги в рольових системах; особистісна ідентичність (вертикальний вимір) – зв'язність історії життя. Це два переплетені, нерозділені вимірювання, у яких реалізується «балансуюча Я-ідентичність». Встановлення балансу відбувається за допомогою технік взаємодії. Розвиваючи філософські традиції лінгвістичної філософії, соціології М. Вебера, феноменології, Ю. Габермас стверджує, що визначальною технікою є мова. Освоюючи різні техніки, людина прагне відповідати соціальним нормам, зберігаючи свою неповторність. «Розуміння людиною самої себе залежить не тільки від того, як вона сама себе описує, а й від тих зразків, за якими вона іде. Самототожність Я визначається одночасно тим, як люди себе бачать, і тим, якими вони хотіли б себе бачити» [6, с. 7].

Сучасні перипетії ідентичності – результат розвитку культури модерну, поділу суспільства на систему та життєвий світ. Модернізація охоплює не тільки засоби повідомлення, господарство і управління, а й життєвий світ в цілому, фрагментуючи їх, залишаючи людині лише можливість ризикованого самоврядування за допомогою надзвичайно абстрактної тотожності Я.

Роботи Б. Андерсона присвячені в основному аналізу макросоціальних передумов формування націоналізму за часів раннього модерну, коли концепція уяви спільнот отримала широке наукове визнання; її часто використовують для вивчення різних за змістом, але схожих за своєю суттю форм суспільного буття.

Усю свою увагу дослідника Б. Андерсон фокусує на нації, визначаючи її як уявну політичну спільноту, причому генетично обмежену та суверенну. Вона уявна тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх співвітчизників, які не будуть зустрічати і навіть не чути про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх причетності. Переходячи на більш високий рівень узагальнення, дослідник підкреслює, що будь-яка спільнота, більша за первісне поселення з безпосередніми контактами між жителями (хоча, можливо, і вона теж), є уявною. Спільноти потрібно розрізняти не за їх реальністю чи нереальністю, а за манерою уяви [1, с. 35].

Поняття уяви про спільноту набуло поширення в сучасній науці та часто використовується в концептуалізації, яка аналізує процеси структуризації суспільства. Конструювання та розпад уяви про спільноти трактують як ключовий процес появи і відтворення модерного та постмодерного суспільств. Уява про спільноти заснована на спільності релігії, місця проживання (території), гендеру, політики, цивілізації, науки. Однак вивчення багатьох її проявів залишається на початковому рівні.

Одна з найбільш змістовних концепцій щодо проблеми місця ідентичності в сучасній культурі представлена у відомого британського соціолога А. Гідденса.

Він продовжує дослідження ідентичності не просто як психологічної проблеми, а як проблеми сучасного світу та історії. У своїй роботі «Модерн і самоідентичність» (1991) Гідденс прагне показати ідентичність і самоідентичність як явища сучасної культури. Звертає на себе увагу той факт, що вже сама тема самоідентифікації все наполегливіше звучить у соціології та дослідженнях культури [9].

Модерн – контекст, який породжує самоідентичність. Для Гідденса теоретичним моментом народження феномена ідентичності стає перехід від традиційного суспільства до посттрадиційного. Чим більше традиція втрачає свою владу в суспільстві, тим більшою мірою повсякденне соціальне життя будується виходячи з суперечності локальної та глобальної, тим більше індивіди повинні вибирати свої життєві шляхи з різноманіття перспектив. Модерн стає фундаментом, на якому пробивають собі дорогу самоактуалізація та самозбереження. Модерн, за Гідденсом, означає протистояння глобального та локального, приводить до трансформації почуття інтимності. Традиційні зв'язки поступаються місцем більш абстрактним, серед яких слід шукати свою інтимність, своє коло, своє місце. Складні, розширені соціальні системи сучасності абстрактно організують життєві шляхи, у яких кожному ще треба знайти себе конкретно.

У суперечності глобального та локального розкривається обопільний взаємозв'язок індивідуального досвіду й абстрактних систем. Цей

взаємозв'язок вимагає постійного оновлення досвіду, знову повторюється знаходження себе в будь-яких життєвих ситуаціях.

Нарцисична культивування тіла стає гармонійним наслідком зростаючої турботи про себе, контролю над усім, у тому числі над тілом.

Природним наслідком посилення розриву глобального та локального є становлення організації, її різних форм – від сучасних соціальних інститутів до інформаційних засобів. Посилення економічної кризи, динамізм якої породжується організованістю, зберігає проблематичність поєднання соціальної практики й індивідуальної поведінки. Усі перераховані характеристики модерну означають проблематичність Я на тлі соціального контексту. Соціальні трансформації, що завершилися сьогодні самоідентичністю та глобалізацією, стали двома полюсами в діалектиці локального та глобального на етапі «високого модерну». Гідденс вважає за краще визначення «високий модерн постмодерну» [3, с. 167].

Діалектика – поле для ідентичності, інакше бути не може, адже, за визначенням Гідденса, ідентичність – це континуальність у просторі та часі, але самоідентичність – це континуальність, що рефлексивно інтерпретується людиною (agent). Ідентичність і самоідентичність не даються в процесі діяльності, а створюються та підтримуються в рефлексивній активності, повсякденному житті [9, с. 53–55]. Континуальність самоідентичності – сталість почуття власної відповідності тілу і собі в часі. Віддаючи данину постмодерністської термінології, Гідденс зазначає, що головною якістю самоідентичності залишається «особливий наратив, що постійно здійснюються». Ознаками «нормальної» самоідентичності є біографічна континуальність, відносини довіри, що склалися в дитинстві, здатність цілісно діяти в практиці. Самоідентичність – це перш за все онтологічна безпека.

Онтологічна безпека становить основу для наступного найважливішого компонента ідентичності – життєвої політики. Політика життя – самоактуалізація, яка відбувається в постмодерністських контекстах. У них тенденції глобалізації глибоко проникають в рефлексивний проект «само», і навпаки, процеси самореалізації впливають на глобальні стратегії. «Політика життя» виникає в ситуації свободи вибору і полягає в ухваленні певних етичних норм. Як жити? На які цінності орієнтуватися? Яка наша відповідальність перед природою? Які принципи екологічної етики та генної інженерії? Які межі технічних і наукових відкриттів, межі втручання в особисте життя? Нарешті, у чому полягають права людини?

Гідденс представляє власну гіпотезу структури ідентичності. Ідентичність – це два полюси: з одного боку, абсолютне пристосування (конформізм), з іншого – замкнутість на себе. Між полю-

сами соціолог виділяє різні рівні структури. На його думку, для сучасної ідентичності характерні такі дилеми і, відповідно, патологічні форми:

- 1) уніфікація – фрагментація;
- 2) безпорадність – оволодіння;
- 3) авторитарність – невизначеність;
- 4) особисті потреби – ринковий індивід.

На кожному рівні можливі патологічні форми розвитку:

- 1) традиціоналізм – конформізм;
- 2) всемогутність – відчуження;
- 3) догматизм – радикальний сумнів;
- 4) нарцисизм – повне розчинення в світі товарів

[9, с. 201].

Загалом А. Гідденс є противником постструктуралістських і більшості постмодерністських теорій, що пророкують кризу здатності сучасної людини знайти свою ідентичність.

Постструктуралістський напрямок представлений М. Серто, М. Фуко та П. Бурдьє.

Вихідним положенням Серто є твердження, що ідентифікація – це «аккультурація» до способів, норм, практичних рекомендацій у повсякденному житті. Давнє мистецтво практики – основа людського самоствердження. Людина підкоряється стереотипам, процедурам, прийнятим у групі, культурі. Ці процедури зафіксовані насамперед у мові: у способах усного мовлення, письма і читання. Набуття ідентичності передбачає наявність таких соціально-культурних елементів, як реалізація лінгвістичної системи за допомогою мови; винахід своєї мови; самоствердження в сьогоденні (минуле створене до, а майбутнє – потім) [10].

Відповідаючи на питання «як завоювати ідентичність?», французький мислитель вважає, що першою умовою має бути самоствердження в часі. Для цього потрібно присвоювати придбані вміння, успішні якості, готувати майбутні розширення й отримувати певну незалежність у мінливих обставинах. Це підкорення часу через створення автономного простору. Наступною умовою «завоювання» ідентичності Серто називає надання способів контролю, бачення в зручних для цього просторах. Мати можливість бачити – значить мати можливість передбачати, бігти вперед часу шляхом читання простору. Але найбільш важливим у цьому процесі для сучасної людини стає оволодіння знанням, для того щоб трансформувати невизначеності історії, мати владу задля забезпечення собі власного місця (військові і наукові стратегії, автономні міста, незалежні конституції) [10, с. 136–138].

Здійснення такої життєвої стратегії досягається за допомогою тактик. Тема повсякденних тактик посідає важливе місце в роботах Серто. Але простір тактик – це простір «інших». Утім, популярна в американській соціальній думки теорія Серто не позбавлена суперечностей. Якщо людина зна-

ходить ідентичність в процесі «аккультурації», як стверджує Серто, то як формується сама культура, культурне різноманіття? Якщо культура для людини – середовище пристосування до неї, то звідки виникає різноманітність культурних форм, яке так підтримують і структурна антропологія, і постструктуралізм?

П. Бурдьє, не розглядаючи безпосередньо проблему ідентичності, пропонує алгоритми соціоаналізу, що задає певний кут зору на проблему механізмів ідентичності. Одне з центральних понять теорії Бурдьє – «габітус». Габітус відтворюється середовищем, асоційованим із певними умовами існування, і є системою міцних придбаних схильностей, або структурованих структур. Габітус – одночасно творець індивідуальних і колективних практик; породження структури, він породжує структуру. Габітус як почуття гри – це інкорпорована соціальна гра, що стала натурою. Габітус як соціальне, вписане в тіло біологічного індивіда, дозволяє виробляти нескінченність актів гри, які вписані в гру як можливість і об'єктивна необхідність [2, с. 99].

Згідно з Бурдьє, класова структура суспільства не зникає, а відтворюється на підставі схожих габітусів. Ідентичними вважаються ті, які є продуктом одних і тих же умов (ресурсів, розподілу капіталів), мають однаковий габітус. Індивід схильний ідентифікуватися з іншими, подібними за габітусом людьми, насамперед для захисту габітусу, самозбереження.

У кожному соціальному полі можна виявити в соціальних агентів ідентичні схеми класифікацій, пов'язані з подібними габітусами, що забезпечують їх взаємну комунікацію. Через те, що габітуси містять у собі однакову історію, практики, які вони тягнуть за собою, також гомологічні. Вони приведені у відповідність зі структурами, а також заздалегідь обумовлені та наділені єдиним об'єктивним змістом, трансцендентним у відношенні до суб'єктивних намірів, індивідуальним і колективним.

Ставлення гомології об'єднує окремі габітуси різних членів одного й того ж класу. Кожна індивідуальна система диспозицій у зв'язку з цим є структурним варіантом інших, у якому виражається специфічність соціальної траєкторії в позиції всередині класу.

Введені в концепції П. Бурдьє поняття габітусу, соціального простору, капіталу дають підстави розглядати процес ідентифікації як продукт подвійної соціальної структурації. З одного боку, ідентичність повинна відображати ту позицію, яку індивід займає в соціальному просторі залежно від розподілу сукупності його капіталів. З іншого боку, ідентичність обумовлюється виробленими людськими схемами сприйняття й оцінювання, тобто диспозиційними утвореннями.

У Фуко позитивна ідентифікація суб'єкта можливо лише через гру істинного та помилкового у владних відносинах. Суб'єкта тут теж можна розуміти як відповідь, але відповідь, що мається на увазі в самому питанні, через ігри сил пронизує людину та середовище, у якому вона існує. Саме питання задає поле ідентичностей через точки творчості та мутації. Тут можлива двоїста форма реалізації суб'єктивності: як та, що вписана в самі владні відносини сил і формує простір виразності та видимостей, і як та, що або ще не потрапила під ці взаємини, або перебуває в процесі мутації старих відносин. Підсумком роботи Фуко можна назвати його проект відродження практики турботи про себе, сенс якої в тому, що людина повинна створити власний модус самоволодіння, вільно винайти себе. Тут потрібно підкреслити, що саме поняття стратегії ідентичності винайдено Фуко, який розумів і бачив в стратегіях ідентичності єдиний спосіб уникнення мікр впливу влади-знання [5, с. 67].

Отже, у зарубіжних дослідженнях склалися певні загальні та особливі традиції дослідження феномена ідентичності. Їх суть полягає в тому, що ідентичність має структурну будову, основними параметрами якої є цільовий, змістовий і оцінний. Зазвичай відбувається виділення двох аспектів ідентичності: особистісного та соціального. Найчастіше в сучасних теоріях особистісний аспект вторинний відносно соціального. Він формується на основі використання вироблених у процесі соціальної категоризації понять.

Виявлення різних типів ідентичності відбувається за такими параметрами: наявність і відсутність цілей, кризи, можливість формулювати політику життя, відкритість до вибору, сила та наявність рішень щодо творення себе, цілеспрямованість, можливість оволодіння сучасним досвідом і знаннями.

Теоретики єдині в думці, що ідентичність соціальна за походженням, формується в результаті взаємодії з людьми та засвоєння кожним виробленої в процесі соціальної комунікації мови. Зміни ідентичності обумовлені соціальними та політичними змінами. Однак у сучасному теоретичному аналізі ідентичності часто відсутні дослідження змістовних аспектів: способів співвідношення внутрішнього та зовнішнього, джерел розвитку, контексту взаємодії індивідуального та суспільного.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М. : Канон-Пресс, 2001. – 288 с.
2. Бурдьє П. Начала. Choses dites / П. Бурдьє ; пер. с фр. Н.А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1994. – 288 с.
3. Гидденс Э. Устройство общества: очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М. : Акад. проспект, 2003. – 528 с.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – пер с англ. ; под. науч. ред. О.И. Шкаратана. – М. : ГУВШЭ, 2000. – 608 с.
5. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К., 1996. – 208 с.
6. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. М., 1995. – 245 с.
7. Хабермас Ю. Политические работы / Ю. Хабермас. – М. : Праксис, 2005. – 368.
8. Habermas U. Communication and Evolution of Society / U. Habermas. – Boston, 1979; Habermas U. Identitat. Zur Reconstruction des Historischen Materialismus / U. Habermas. – Frankfurt, 1976.
9. Giddens A. Modernity and Self-Identity / A. Giddens. – Stanford, 1991. – 256 p.
10. Certeau M. de. The Practice of Everyday Life / M. de. Certeau. – California, 1984. – 326 p.
11. Stryker S. Identity theory and personality theory: mutual relevance / S. Stryker // Journal of Personality. – 2007. – №75 (6). – P. 1084–1101.